

KOMMUNİKASIYA PROSESİNDƏ SƏS MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Düzgün kommunikasiya insanın cəmiyyət üçün mədəni, yetkin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının başlıca göstəricilərindən biridir. Düzgün kommunikasiya nitq mədəniyyəti ilə əlaqəlidir. Nitq mədəniyyəti insanın lüğət ehtiyatını, onun məqsədə, məzmunu uyğun danışmaq və yazmaq bacarığını, dinləyici və oxucusunun tələbinə uyğun üslub seçimini, rəhbərlik nitqinin əsas cəhətlərini əhatə edir. İctimai həyatın, tədris olunan fənlərin, həyata keçirilən müxtəlif tipli tədbirlərin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada nitqə, nitq mədəniyyətinə, gözəl natiqlik məharətinə diqqət yetirilməsin. Məktəblərdə bu problemin həlli üçün tədris prosesindən əlavə tədbirlər keçirilir. Məsələn. Məktəblərdə kommunikasiya zamanı nitq rejminin yaradılması, müəllim və şagirdlərin, hətta məktəbə gələn qonaqların, valideynlərin, digər kənar şəxslərin nitqinə müxtəlif tələblər verilir. Buraya dialekt və şivə xüsusiyyətləri ilə danışmağın qadağan edilməsi, orfoqrafiyanın orfoepiyaya tətbiq edilməməsi, ədəbi tələffüz qaydalarına riayət edilməsi və s. tələblər daxildir. Lakin nitq mədəniyyətinin inkişafını təkcə, məktəblə, təlimlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Nitq mədəniyyəti ailədə, məhəllədə, kollektivdəki nitq mühiti ilə əlaqədar inkişaf edir. Ona görə də ailədə valideynlərin, məktəbdə müəllimlərin, məktəbdənkənar müəssisələrdə, kollektivlərdə çalışanların əsas vəzifələrindən biri gənclərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına kömək etməkdir. Nitq mədəniyyəti şəxsin yüksək mədəni göstəricilərindəndir. Məhz bu səbəbdəndir ki, son dövrlərdə Azərbaycan təhsil sistemində nitq mədəniyyətinə diqqət artmış, istər orta, istərsə də ali məktəblərdə, dərslərdə, elmi-tədqiqat əsərlərində nəzəri və metodiki ədəbiyyatlarda bu məsələyə geniş yer verilmişdir.

Nitq mədəniyyəti dedikdə birinci növbədə bu anlayışın məzmununu aydınlaşdırmaq, sonra isə onun normalarını və bu normaların xüsusiyyətlərini izah etmək lazımdır. Bu haqda oxuyuruq: "Nitq dil anlayışı ilə sıx bağlıdır. Bunlar bir hadisəni iki cəhətidir. Dil dedikdə, ünsiyyət vasitəsi olan sözün xüsusiyyətləri, yəni, onun səs tərkibi, morfoloji quruluşu, bir-biri ilə əlaqə formaları, sözlərdən cümlə düzəltmək qaydaları kimi cəhətlər nəzərdə tutulur. Bu vasitə və qaydalar özlüyündə donuqdurlar, yalnız ünsiyyət prosesində tətbiq olunduqda, onlardan istifadə etdikdə canlanırlar, yeni keyfiyyət qazanırlar. Beləliklə, dil vasitələrinin, qaydalarının ünsiyyət prosesində tətbiqinə nitq deyilir" (6, s.3). Bəs nitq mədəniyyəti nədir? Bu ifadədə mədəniyyət sözü geniş anlayışdır və onun sahələri çoxdur: davranış mədəniyyəti, mətbəx mədəniyyəti, təsərrüfat mədəniyyəti və s. "Mədəniyyət" hamı tərəfindən dəyərləndirilən, qəbul olunan cəhətləri əhatə edir. Nitq mədəniyyəti anlayışını dərinlən başa düşmək üçün nitq ilə dil məsələlərini aydınlaşdırmaq, dərk etmək lazımdır. F. Sosyur dili ictimai, nitqi fərdi hesab edir. Dil ünsiyyət vasitələrini əhatə edirsə, nitq ünsiyyətin özüdür (6, s. 4).

Nitq mədəniyyəti haqqında bir çox təriflər vardır. Ümumiyyətlə, dil və nitq probleminə dair elmi və metodiki ədəbiyyatda bir çox fikirlər mövcuddur ki, bunların hamısı haqqında danışmaq imkan xaricindədir. Bu fikirlərdən yekun nəticəyə gəlmək olar: "Ünsiyyət prosesində dil vasitələri və qaydaları hamı tərəfindən bəyənilərək qəbul edilib işlənirsə, dəyərləndirilirsə, bu nitq mədəniyyəti hesab edilə bilər" (1, səh.269). Bir çox dilçilərə görə, nitq mədəniyyəti ədəbi dil normalarına əməl etmək deməkdir. Ensiklopediyada isə yazılır: "Nitq mədəniyyəti - nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğu, dilin ifadə və imkanlarından nitqin məqsəd və məzmununa müvafiq şəkildə istifadə etmək bacarığıdır" (1, s. 269).

Beləliklə, insanın yüksək keyfiyyətlərindən biri onun yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Nitq mədəniyyəti insanın əqli fəaliyyətinin yaranmasında böyük rol oynayır. İnsanlar nitq mədəniyyətinə yiyələndikcə xarici aləmdəki əşyalar, hadisələr haqqında biliklərə yiyələnirlər. Nitq mədəniyyətinin yüksək səviyyəsi onun dilin bütün sahələri, cəhətləri – fonetika, leksikologiya, söz yaradıcılığı, qrammatika, orfoepiya, orfoqrafiya, üslubiyyət ilə birlikdə inkişaf edir. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin bütün komponentlərini kompleks şəkildə mənimsəmək lazımdır. Nitqdə bütün normalara – aydınlıq, məntiqilik, səlislik, yığcamlıq, ifadəlilik, obrazlılıq, ardıcılıq, emosionallıq və s. kimi normalara riayət edilməlidir. Bütün bu işlər təlim zamanı yerinə yetirilir. Belə ki, təlim şagirdlərin nitq mədəniyyətinin mənbələrini üzə çıxarır, nitq inkişafının imkanlarını artırır. Təlim prosesində müəllim şagirdlərin həm öz nitqlərinə, həm də başqalarının nitqinə məsuliyyətlə, şüurlu şəkildə yanaşmaları üzərinə iş aparmalıdır. Məşhur metodist Y.Kərimov yazır: "Nitq yalnız fikirlərin ifadə vasitəsi deyil, həm də onların yaranması silahıdır. Ona görə də müəllim nitqin inkişafı ilə birlikdə şagirdlərin təfəkkürünü də inkişaf etdirməlidir" (5, s. 398). Müəllif göstərir ki, şagirdi başlı-başına buraxmaq, ünsiyyət prosesində nitqin öz-özünə inkişaf edəcəyinə ümid bəsləmək səhv olardı. Uşaqlara düzgün danışmağı öyrətmək üçün müəllim onun nitqinin bütün sahələrinə, sözlərin necə tələffüz etməsinə, vurğunu düzgün ifadə etməsinə, sözləri, ifadələri yerli-yerində işlətməsinə, intonasiyasına və s. diqqət yetirməli, şagirdin bu sahədəki nöqsanlarını düzəltməlidir.

İnsan öz düşüncələrini, fikirlərini ifadə etmək üçün müvafiq sözlər, ifadələr seçməyi bacarmalıdır, fikrini məntiqi cəhətdən düzgün qurmağa çalışmalıdır. Bu cəhətdən K.Uşinski deyirdi ki, uşaqların dil, nitq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün hər şeydən əvvəl, onlarda düzgün fikirləşmək qabiliyyəti formalaşdırmaq lazımdır: "Fikirdən ayrılıqda dili inkişaf etdirmək mümkün deyil, ona üstünlük verərək, fikirdən əvvəl inkişaf etdirmək isə, şübhəsiz, zərərli" (7, s. 42).

Kommunikasiya prosesində nitqin düzgün inkişaf etdirilməsi üçün müəllim bu sahədə didaktik tələbləri bilməli, bu tələblərə təlim prosesində əməl etməlidir.

Şagirdlərin nitqi inkişaf etdikcə onlar təlim materialını daha yaxşı qavrayır, yadda saxlayırlar. Şagirdlərin nitqinin ifadəliliyi, inkişaf etməsi onların fonetika, leksikologiya, qrammatikanı necə mənimsəmələrindən də çox asılıdır. Ona görə də təlim prosesində sözün səs kompleksini, leksik mənasının və s. dərinlən mənimsədilməsi davamlı şəkildə həyata keçirilməlidir.

¹⁷ Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi nigar40@mail.ru, Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Kommunikasiya zamanı şagirdlərdə nitqin səs mədəniyyətinin də inkişafına diqqət yetirilməlidir. Bu iş nitq mədəniyyətinin demək olar ki, tərkib hissələridir. Nitqin səs mədəniyyəti anlayışına səslənən nitqi xarakterizə edən xüsusi tələffüz keyfiyyətləri – orfoepiya, səsin tələffüzü, diksiya, həmçinin səsin ifadəliliyinin elementləri – intonasiya, səsin sürəti, bundan başqa nitqin ünsiyyət mədəniyyətinin əlamətləri – nitqin tonu, eləcə də şagirdlərin nitqi eşitmə qabiliyyəti və eşitmə aparatının inkişaf etdirilməsi və s. məsələlər daxildir.

Nitqin səs mədəniyyəti üzərində işlər, əsasən, ibtidai siniflərdən başlayır. Y.Kərimov yazır ki, kiçik yaşlı uşaqların əksəriyyətinin nitqinin səs mədəniyyəti nöqsanlı olur. Belə ki, ayrı-ayrı səsləri düzgün tələffüz etməmək, tələsik və anlaşılmaz danışmaq, ləng danışmaq, kəkələmək, sözdə səsləri, hecaları buraxmaq kimi hallar nitqin səs mədəniyyəti üzərində ciddi işlər tələb edir. Belə nöqsanlar uşaqlarda komplekslərin olmasına gətirib çıxarır, hətta onların əqli inkişafının geri qalmasına səbəb olur. Buna görə də, nitqi nöqsanlı şagirdlərlə müəllimlər ciddi şəkildə işlər aparmalıdır. Bu hallarda müəllimlər müxtəlif yollar axtarmalı, şagirdlərin səs mədəniyyəti üzərində işlər aparmaqla onların nitqindəki qüsurları, nöqsanları aradan qaldırmalıdır. Təcrübə göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin də, ali məktəb tələbələrinin də səs mədəniyyəti üzərində işlərin aparılması zəruridir. Ona görə də Azərbaycan dili müəllimləri şagirdlərin fonematik tələffüz və eşitmə qabiliyyətinin inkişafı qayğısına qalmalı, onların dilimizin səslərinin, fonemlərinin düzgün tələffüzünə nail olmalıdır. Müəllim elə etməlidir ki, şagirdlər səslənməsinə görə yaxın olan dil vahidlərini – səsləri, sözləri fərqləndirməyi bacarsınlar. Nitqin səs mədəniyyəti üzərində düzgün iş aparılırsa, şagirdlər səslənməyə görə ayrı-ayrı sözlərin mənasını başa düşüb dərk edirlər. Nitq prosesində bəzən şagirdlər fonemləri səhv tələffüz edirlər, buna görə də sözlərin mənası dərk edilmir, qarışıq düşür. Məsələn: boz-poz, səhər-zəhər, baxır-paxır, səhər-şəhər. Şagirdlərin nitqində səslərin səhv tələffüzü zamanı didaktik işlərə yer vermək lazımdır. Məsələn, şagirdlərin qarışdırdıqları səslərə uyğun sözləri yazdırmaqla, sözlərin mənasını tapmağı, onları cümlədə işlətməyi tələb etmək bu sahədə işlərin məzmununa daxildir.

Nitqin düzgün, aydın ifadə edilməsi nitqi yaradan artikulyasiya orqanlarının - əsas danışq üzvlərinin – (dil, dişlər, burun, çənə, damaqlar, qırtlaq, səs telləri, ağ ciyərlər) və s. sağlamlığından, vəziyyətindən çox asılıdır. Tələffüz zamanı ağ ciyərlərdən gələn hava axını saydığımız orqanlardan keçərək bir sıra maneələrə rast gəlir və rəqslənmə sayəsində ağır boşluğunda nitq səsləri əmələ gəlir. Nitq cihazında mövcud olan bəzi çatışmazlıqlara, pozuntulara görə şagirdlər bəzən səsləri düzgün tələffüz edə bilmirlər. Bu vaxt müəllim nitqin səs mədəniyyətini formalaşdırmaq üçün yol axtarmalı, səsin düzgün tələffüzünə nail olunca məqsədyönlü işlər aparmalıdır. Şagirdin düzgün tələffüz edə bilmədiyi səsi müxtəlif nitq materiallarında möhkəmləndirmək mümkündür. Müəllim, belə səslərin sözün əvvəlində, ortasında, axırında işlənməsinə aid nümunələri lövhədə yazır və həmin sözləri şagirdlərə ifadəli şəkildə ucadan oxutdurur. Məsələn, şagird “r” səsinin tələffüzündə çətinlik çəkirə, müəllim *rayon, radio, tarix, taraz, damar, hamar, qar, tar* tipli sözləri şagirddən təkrar-təkrar oxumağı tələb edir. Bundan başqa həmin səsin iştirak etdiyi yanılmaclar, şeirlər, tapmacaların oxunması, əzbər söylənməsi də faydalı iş növlərindən hesab olunur. Nitqin səs mədəniyyəti üzərində iş zamanı məşğələlərdə materialların çətinlik dərəcəsi tədricən artırılır.

Təlim prosesində nitq orqanlarının üzərində müəyyən məşqlər də aparıla bilər. Məsələn, alt çənəni bir qədər müəyyən vəziyyətdə saxlamaq, dodaqların çevikliyi inkişaf etdirmək olar. Təlim prosesində nitq səsləri üzərində aparılan işlər nəticə verməzsə, artıq bu işə loqopedlər cəlb edilməlidir.

Orta məktəblərin ibtidai siniflərində, yaxud yuxarı siniflərində, həmçinin ali məktəblərdə nitqin səs mədəniyyəti üzrə işlər əsasən fonetika təlimində yerinə yetirilir. Lakin bu cür işlər ali məktəblərin müvafiq fakültələrində - filologiya fakültəsində “İfadəli oxu” fənninin tədrisi prosesində də həyata keçirilə bilər.

Nitq prosesində tənəffüsün düzgünlüyü də əsas meyarlardan biridir. Y.Kərimov bu haqda yazır: “Adi hallarda nəfəs alma və nəfəs vermənin uzunluğu, təxminən, eyni ritmlə burun vasitəsilə yerinə yetirilir. Nitq prosesində nəfəs alma sürətlə, nəfəs vermə isə yavaş-yavaş, qənaətlə baş verir. Nitqdə fasilənin dəqiq gözlənilməsi, nitqin axıcı və ifadəli olması nəfəs almanın nə qədər düzgün təşkil edilməsindən asılıdır” (5, s. 417). Müəllif burada maraqlı bir fakta nəzəri cəlb edir və göstərir ki, nəfəs ala-ala danışmağa alışan uşaqlar hava ehtiyatını tam yeniləşdirə bilmədiklərindən tələsik, səsləri təhrif edir, unudurlar. Belə uşaqlar adətən alçaqdan danışır. Onların qeyri-dəqiq, fasiləsiz nitqi bəzən məntiqsizliyə aparıb çıxarır. Müəllifin fikrincə, nitqin səs mədəniyyəti səsin yüksəkliyi üzərində işləməyi tələb edir. Səsin yüksəkliyi nədir? səsin yüksəkliyi səs tonu ilə əlaqədardır. Səsin yüksəkliyi səs tonunun bir qədər diqqətlə qalxması və düşməsinin – rəqslənmənin tezliyi ilə ifadə olunur. Beləliklə, səsin tonu ilə əlaqədar olaraq nitqin səsləri gah uca, gah orta, gah da zəif tələffüz edilir.

İnsanların səsləri öz çalarları ilə fərqlənirlər ki, bu, səsin tembr adlanır. Tembr səsin titrək, tutqun, boğuq, rəvan və s. olması ilə fərqlənir. Səsin düzgün tələffüzü, düzgün nitq mədəniyyətinə yiyələnmək səs mədəniyyəti üzərində işlərin təmin edilməsindən, həmçinin şəxsin özünün səsin qorunmasından – səsi gərgin saxlamamaq, ucadan qışqırmamaq, soyuqdan qorumaq və s. də asılıdır.

Rus metodistlərindən M.A.Ribnikovanın bu haqda fikri maraqlıdır. “İnkişaf etməmiş, qeyri-dəqiq nitq səslərin qarışdırılması aydın olmayan diksiya, sait və samitlərin kifayət qədər ayrılmasından və fərqlənir. Nitq üzərində iş fonetik dəqiqliyin inkişafını öz qarşısında bir vəzifə kimi qoymalıdır” (8, s. 149).

Nitqin səs mədəniyyəti üzərində iş – səslərin rəqslənməsinin, artikulyasiyasının, səslərin müxtəlif cəhətlərinin öyrədilməsi vacibdir. Şagirdlərin bir qismi müxtəlif məxrəclərdə tələffüz edilən samitlərin səslənməsində - tələffüz edilməsində çətinlik çəkirlər. Azərbaycan dilinin fonetika kifayət qədər tədqiq edilmiş və fonetika bəhsinə həsr olunmuş əsərlərdə səslərin təsnifi, tələffüz məxrəci, artikulyasiyası geniş təsvir edilmişdir. Nitq səslərinin bütün xarakterik xüsusiyyətlərinin ənənəvi və müasir təlim metodları ilə dərinlən mənimsədilməsi şagirdlərin nitqlərinin inkişafının, onların nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasının

özülünü təşkil edir. Bu məqsədlə təlim prosesində fonetik çalışmalara geniş yer vermək lazımdır. Şagirdlərə nitq səslərinin artikulyasiyasının dərinlən mənimsədilməsi üçün şifahi çalışmalara üstünlük vermək lazımdır. Belə çalışmalarda zamanı şagirdlər səsə müxtəlif sözlərdə, sözün ilk və sonrakı hecalarında, sonunda işlədilməsi, onun səslənməsindəki fonematik incəlikləri praktik şəkildə dərk edirlər. Məsələn: *alim, katib, kamil, arif* tipli sözlərin yazılışında *a* səsinin uzun tələffüz edilməsini göstərən heç bir işarədən istifadə edilmir. Belə sözlərdə *a* səsinin kəmiyyətə görə dəyişikliyi – uzun tələffüz olunmasını müəllim əyani şəkildə şifahi çalışmalarda vasitəsilə mənimsətməlidirlər. Yazılışı ilə deyilişi fərqlənən sözlərin mənimsədilməsi üçün şifahi çalışmalarda yanaşı yazılı çalışmalara da geniş yer verilməlidir ki, şagirdlər orfoepiya və orfoqrafiya arasındakı fərqi görmə yaddaşı vasitəsilə daha yaxşı yadda saxlaya bilsinlər. Şifahi çalışmalarda zamanı şagirdlərin diksiyası da inkişaf etdirilir ki, bu da nitqin səs mədəniyyəti üzrə işlərdən biri kimi onları yaxşı diksiyaya yiyələndirməkdir. Diksiya səsə aydınlığı deməkdir. Səsə aydınlığı, yəni düzgün diksiya ilk növbədə səslərin - sait və samitlərin düzgün tələffüzündən asılıdır. Səslərin düzgün tələffüz edilməsi isə nitq aparatının, nitqin anatomiyasının düzgün, dəqiq fəaliyyətindən, bu fəaliyyətin düzgün əlaqələndirilməsindən asılıdır. Şagirdlərin normal diksiyaya yiyələnmələri üçün müəllimin nümunəvi nitqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bundan başqa müəllim bu işdə müasir texniki vasitələrdən istifadə edərək normal, gözəl diksiyaya malik olan aktyorların, diktorların lent yazılarını, disklərini səsləndirməklə məqsədlərinə nail ola bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII c., Bakı, səh.2
2. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1968
3. Abdullayev N., Məmmədov Z. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, 2001
4. Axundov A. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1985
5. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikasi. Bakı, 2005
6. Muradov B., Bayramov H. Nitq mədəniyyətindən mühazirələr. Bakı, 2006
7. Ушинский К.Д. Собрание сочинений. Том, V, М, 1947, стр. 42
8. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения, Москва, 1963, стр. 149

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, diksiya, dil, ünsiyyət, nitq, səs, nitq prosesi

Ключевые слова: культура речи, дикция, язык, общение, речь, звук, процесс речи

Keywords: standard of speech, diction, language, communication, speech, sound, process of the speech

ФОРМИРОВАНИЕ ЗВУКОВОЙ КУЛЬТУРЫ В КОММУНИКАЦИОННОМ ПРОЦЕССЕ РЕЗЮМЕ

В статье говорится о содержании работ при формировании культуры звука в речи. Отмечается, что есть два вида речи - устная речь и письменная речь. Хотя они связаны друг с другом, но имеют свои особенности, различаются по содержанию и формам. В этом значении для развития речи используются различные формы и методы работ. Так как устная речь является средством общения, ее роль во всех сферах больше роли письменной речи. Однако в процессе обучения и в исследовательской деятельности устной речи уделяется мало внимания и имеется мало источников о правилах разговорной речи и чтении и их технологиях.

Говоря о культуре речи, следует в первую очередь определить содержание этого понятия, затем выявить нормы и особенности этих норм. По мере развития речи у учащихся они лучше усваивают и запоминают материал обучения. Выразительность речи учащихся и ее развитие тесно связано с усвояемостью ими фонетики, лексикологии и грамматики. Поэтому в процессе обучения должно продолжительное время глубоко усваиваться звуковой комплекс слова и его лексическое значение.

FORMATION OF SOUND CULTURE IN THE COMMUNICATION PROCESS SUMMARY

In article it has told about the content of works in forming culture of a sound in the speech. It is noted that there are two oral and written types of the speech. Though they are connected with each other and have the features, they differ according to contents and forms. In this meaning for development of the speech various forms and methods of works are used. As oral speech is the means of communication, its role in all spheres is more than role of a written language. However in the course of training and in research activity of oral speech not enough attention is paid and there are few sources about rules of informal conversation and reading and their technologies.

Speaking about the standard of speech it is necessary to define first of all the maintenance of this concept, then to reveal norms and features of these norms. In process of development of the speech in pupils they acquire better and remember training material. Expressiveness of the speech of pupils and its development it is closely connected with comprehensibility them phonetics, lexicology and grammar. Therefore in the course of training long time a sound complex of a word and its lexical meaning has to be acquired deeply.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova